

Review/Recension

HENRIK EDGREN

EN KUNGSÅDRA FÖR NATIONENS SAMHÖRIGHET

Läsebok för folkskolan i
det sena 1800- och det
tidiga 1900-talets skola och
samhälle

Lund: Nordic Academic Press, 2024
(398 s.)

Ellen Key kallade den för "en nationalolycka", Selma Lagerlöf menade att den var född under "tråkighetens stjärna" och pedagogen Anna Sandström ansåg att den saknade "njutbarhet". Vad de uttalade sig om var *Läsebok för folkskolan*, i samtiden vanligen benämnd *Folkskolans läsebok*. Denna läsebok, en diger lunta på 564 sidor, kom ut 1868 och den första upplagan uppgick till 25 000 exemplar. Inom tre år hade ytterligare 75 000 exemplar tryckts och flera utgåvor följde.

Alla var inte lika negativa till läseboken som Key och Lagerlöf, åtminstone inte till en början. Seminarieläraren August Gödecke såg den som "kungsådran i hvad vi sammanfatta som meniga mans humaniora". Oavsett motstridiga uppfattningar var läseboken unik som den första icke-religiösa lärobok som fick spridning bland alla svenska skolbarn. Enligt litteratursociologen Lars Furuland innebar den en radikal brytning med skolans katekesläsning, och läseboken kom att få en viktig funktion i den samhällseliga omvandlingstid som den själv var en frukt av. För många barn, bokens främsta målgrupp, var den ett viktigt möte med litteraturen. "Den första förnimmelsen av konst fick jag ur skolans lunsiga lärobok", framhåller exempelvis Jan Fridegård.

Läsebok för folkskolan hade således stor betydelse, fick en enorm påverkan och användes inte bara i skolan utan också vid bland annat folkskoleseminarier och folkhögskolor. Som läromedel levde den vidare nästan ända fram till 1950-talet. Under senare delen av

©2025 Lena Kåreland. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), permitting all use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. Any included images may be published under different terms. Please see image captions for copyright details. Citation: *Barnboken - tidskrift för barnlitteraturforskning/Barnboken: Journal of Children's Literature Research*, Vol. 48, 2025 <http://dx.doi.org/10.14811/clr.v48.1011>

1800-talet var den inte heller utsatt för någon större konkurrens av andra böcker. Dess inflytande började minska först när Selma Lagerlöf 1906 utkom med första delen av *Nils Holgersson underbara resa genom Sverige*. Lagerlöfs bok, beställd av Sveriges allmänna folkskolläraaförening, var för övrigt ett svar på den alltmer utbredda kritiken av *Läsebok för folkskolan*. Publiceringen av berättelsen om Nils Holgersson utgör också slutpunkten för Edgrens undersökning *En kungsådra för nationens samhörighet. Läsebok för folkskolan i det sena 1800- och det tidiga 1900-talets skola och samhälle* (2024).

Något utforskat projekt är förvisso inte *Läsebok för folkskolan*. Tvärtom har den under årens lopp uppmärksammats inom olika discipliner med en rad studier. Man undrar på vad sätt Henrik Edgren, docent i historia och utbildningssociologi vid Uppsala universitet, ska lyckas tillföra ämnet nya aspekter. Som han skriver i sin inledning vill han förena flera perspektiv och uppmärksamma såväl innehåll och användande som mottagande. Teoretiskt utgår han från ett kunskapshistoriskt perspektiv, en forskningsinriktning som etablerades i början av 2000-talet. Syftet är att undersöka kunskapens former, betydelser och förutsättningar, vilket kan gälla såväl kunskapens ursprung som hur den ordnas och hur den framställs. Edgren ger en tämligen summarisk presentation av kunskapshistorien som teori och metod, men jag kan inte se att den får någon större betydelse för den fortsatta studiens analyser och slutsatser.

Istället är det genom ett rikt och varierat källmaterial som Edgren lyckas ge sin framställning både bredd och djup och därmed skriva fram en mer mångsidig bild av läseboken. Han zoomar in den från flera håll och låter den bli en reflektionsyta för det sena 1800-talets i så många avseenden dynamiska och omvälvande tid. Intressant är att de kritiska rösterna beträffande läseboken som fanns redan från början kommer såväl från höger- som vänsterhåll. I den konservativa tidningen *Wäktaren* anmärktes det på att läseboken innehöll för mycket fabler och sagor. En genomgående anmärkning var att texterna var för svåra för barn att förstå. Några efterlyste inslag som tog upp fabriksnäringen och industrin. Men läseboken fick också beröm för sitt "sunda och sakliga" innehåll.

Med Edgrens kunskapshistoriska inriktning blir även de så kallade kunskapsaktörerna viktiga. Vilka skapar kunskapen och vilka maktförhållanden och maktpositioner ligger bakom och påverkar den kunskap som prioriteras? I tidigare forskning är det i stor utsträckning bakgrunden till läsebokens uppkomst som har studerats. Den har kopplats samman med rådande tidsströmningar och setts som en viktig del av nations- och statsbygget, något som Edgren

också uppehåller sig vid. I ett liberalt-progressivt perspektiv har läseboken ansetts ha haft betydelse för sociala, ekonomiska och politiska förändringar i samhället och för medborgarfostran i vid bemärkelse medan den i ett historiskt-materialistiskt perspektiv har betraktats som ett medel för att kontrollera och disciplinera samhällets lägre klasser. Dessa har då främst formats till lydiga undersåtar och inte till självständiga medborgare.

Edgren lägger stor vikt vid den politiska och pedagogiska debatten som följde i läsebokens spår och här utgår han från nytt och spännande stoff som tidigare inte använts i lika stor utsträckning. I sin diskussion beträffande läsebokens funktion som ett bildningsverktyg och förmedlare av de för samhället nyttiga och moraliska värderingarna studerar han bland annat artiklar i olika folkskol-lärartidningar samt i dagspressen. Även statliga utredningar har han tagit i bruk, och belysande inblickar i skolans vardag ger inte minst folkskoleinspektörernas berättelser. Folkskoleinspektörer tillsattes 1860, i början drygt ett tjugotal, och en av deras uppgifter var att vartannat år rapportera till domkapitlet om förhållandena ute i skolorna. Här kan Edgren ge intresseväckande och hittills föga känd information.

Det innehållsrika arbetet är uppdelat i tre delar, vilka var och en består av tre större kapitel. Den första delen, rubricerad "Introduktion", ger en övergripande bakgrund om bokens syfte, de aktuella förhållandena i Sverige och viktigare drag i folkskolans utveckling. Hur tedde sig vardagen i skolan och vad betydde den framväxande reformpedagogiken och de nya krav på ämneskunskaper som ställdes för de olika utgåvorna av läseboken. Den andra delen behandlar under rubriken "Smekmånad och uppvaknande" de två första decennierna av *Läsebok för folkskolans historia*, det vill säga åren 1868 till sent 1880-tal. Här står första upplagan av läseboken och dess innehåll i centrum. Man noterar att läseboken tar upp teman som berörs även i tidens barnlitteratur såsom nykterhet, emigration och djurskydd. I den tredje delen, "Den stora omarbetningen" handlar det framför allt om läsebokens nionde upplaga som kom ut under 1890-talet. Särskilt undersöks hur den omarbetade utgåvan påverkades av de diskussioner som hade förts i exempelvis läroboksgranskningen 1887 och i läsebokskommittén, tillsatt 1889. Hur mycket skilde sig den nya utgåvan från de tidigare? I många avseenden hade utgivarna tagit till sig av kritiken och bland annat hade åtskilliga texter blivit mer barnanpassade. Fler författare än tidigare kom också från skolans värld. Men folkskoleinspektörerna menade att åtskilliga texter alltjämt saknade fantasi och konkretion.

När man läser Edgrens framställning slås man av det stora intresse som *Läsebok för folkskolan* väckte även utanför de pedagogiska kretsarna. Framför allt under 1890-talet och i början av 1900-talet hade den en anseelig plats i offentligheten. Ett sådant brett samhällsengagemang för en lärobok vore svårt att tänka sig i dag, när eleverna ofta saknar läroböcker överhuvudtaget. *Läsebok för folkskolan* hade en viktig roll i stärkandet av folkskolan som institution och förutom att träna läsförmågan var dess syfte att förmedla nationalromantikens ideologiska gods såsom fosterlandskärlek, känsla för naturen och intresse för litteratur och konst. Det ligger nära till hands att associera till den i dag av staten tillsatta kanonutredningen, vars mål är att genom kultur stärka den nationella bildningen och känslan för det svenska. Läseboken såväl som kanonutredningen har en instrumentell inriktning, men den sistnämnda saknar den religiöst färgade syn på barns läsning som i linje med tidsandan var utmärkande för *Läsebok för folkskolan*. Som redan Herbert Tingsten visade 1969 i sin bok *Gud och fosterlandet*, där han undersökte skolpropagandan under åren 1850–1950, präglades läroböckerna av ideal som förnöjsamhet med gudsfruktan som ett framträdande inslag.

En kungsådra för nationens samhörighet ger en samlad bild av läseboken som kunskapsverktyg och Edgren låter oss följa bokens öden under en period av runt fyrtio år. Innehåll och moraliska värderingar i läseboken har visserligen dryftats och belysts också i tidigare studier. Men alla de förändringar som inträffat över tid liksom de olika aktörer som varit verksamma beskrivs och analyseras av Edgren mer allsidigt än i andra studier. Hans bok har i hög grad relevans även för vår tids debatt om kanon, svenskhet och nationella strävanden.

Lena Kåreland
professor (em) i litteraturovetenskap
Uppsala universitet